

1518 (924) TARİHLİ ÇEMİŞGEZEK LİVASI KANUNNÂMESİ

Zeki Arıkan

Osmanlı imparatorluğunda eski bir devlet geleneğine uyularak belirli aralıklarla yapılan tahrirlerin¹ sonuçlarını ihtiva eden mufassal defterlerin² başına konulan kanunnâmeler³; sosyal, ekonomik ve mahallî tarih araştırmaları açısından büyük bir değer taşımaktadır. Bu kanunnâmeler, ait buldukları sancağın vergi özellikleriyle geleneklerini yansıtmakta, sipahinin reâyâdan aldığı rûsûmun cins ve

1 Omer Lütfi Barkan, «Türkiye'de imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1-2(1941), 20-59, 214-247. Aynı yazar, «Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı Tarihi»; *Türkiyat Mecmuası*, X(1953), 1-26; Aynı yazar, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (bundan sonra JESHO), I(1957), 9-36; Halil İnalcık, *Hicri 835 tarihli suret-i defter-i sancak-ı Arvanid*, Ankara 1954, XVIII.

2 Paris Bibliothéque Nationale'da bulunan (Suppl. Turcs, no. 69, 46 a) ve *Defterhane-i Âmir'e*ye mahsus istikhat ve kanuna müteallik bazı müşkilat'ı açıklayan bir mecmuada mufassal defter şöyle tarif edilmektedir: «Her karyenin reâyası ve öşrü ve resmî ve enva-ı mahsulatı yazılan defterdir». Bunun özetine icmal denilmektedir. Bu da (*göst. yer.*) «Hîn-i tahrirde gerek hass-ı hümayun ve gerek havass-ı vüzera ve arpalıklar ve gerek zeamet ve timarlar ve bîcümle her karye kimin ismine kayıt ve tahrir olunmuş ise anı beyan» etmektedir.

3 İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunan kanunnamelerin yüzden fazlasını Omer Lütfi Barkan yayımlamıştır (XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, I, Kanunlar, İstanbul 1943, bundan böyle *Kanunlar*). Ayrıca, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyudukadime Arşivi'nde bulunan mufassal defterlerdeki kanunnamelerin bir kısmı da Hadiye Tuncer (*Osmanlı imparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları*, Ankara 1962) tarafından yayımlanmıştır. Her iki arşivde bulunan kanunnamelerin sınıflandırılması ve toplu bir listesi için bkz. Heath W. Lowry, «The Ottoman liva kanunnames contained in the Defter-i Hakan», *Osmanlı Araştırmaları*, II(1981), 43-74.

miktârını tesbîh etmekte, timar düzeninin⁴ işleyişine, muafîların ve askerî sınıftan olanların hak ve imtiyazlarına ışık tutmaktadır⁵. Bu bakımdan kanunnâme, mufassal defterin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmekte⁶ aynı zamanda defterin anlaşılmasını ve kullanılmasını da geniş ölçüde kolaylaştırmaktadır⁷.

Bu kanunnâmelerden, fetihten hemen sonra düzenlenmiş olanlar kaleme alınırken öteden beri yürürlükte olan örf, gelenek, vergi sistemiyle birlikte eski kanunların da göz önünde bulundurulduğunu gösteren pek çok kayıtlar bulunmaktadır. Özellikle bir kısım Türk ve İslâm devletlerinde geçerli olan kanunların adlarının bile değiştirilmeden alınıp uygulandığı anlaşılmaktadır⁸. Böylece Osmanlılar, yönetimleri altına aldıkları ülkelerde yaşayan halkın sosyal ve ekonomik yapısını «ihtilâlci» bir şekilde bozmaktan kaçınmışlar, *kanun-ı kadime* ve *âdet-i kadimeye* bağlı kalmışlardır⁹. Anadolu sancaklarında reyadan alınan vergilerin beylikler dönemindeki vergilerle sıkı bir bağlantısı bulunmakta, toprak tasarrufu açısından da büyük benzerlikler göze çarpmaktadır¹⁰. Karaman eyâletindeki kanunların çoğu Karamanoğulları hattâ Anadolu Selçuklu devleti zamanlarına kadar geri gitmektedir¹¹.

4 Timar için bkz. H. İnalcık, *Arvanid*, XXIV-XXXVI; Ömer Lütfi Barkan, «Timar», *İslam Ansiklopedisi* (bundan sonra *İA*), XIII, 286-333; N. Beldiceanu, *Le Timar dans l'Etat ottoman (début XIVe-XVIe siècle)* Wiesbaden 1980.

5 Halil İnalcık, «Suleiman the Lawgiver and Ottoman law», *Archivum Ottomanicum*, I(1969), 112.

6 H. İnalcık, *ayn. esr.*, 112.

7 «Cümlesi müfredât üzere kaleme getirülmeğe imkân olmayub mecmuuna vâkıf olmak murad eden kanunnâmelere mürâcaat ederler» (Paris Bibliothèque Nationale, Suppl. Turcs, no 69, 46a).

8 Barkan, *Kanunlar*, LXIII-LXXII.

9 Yakın zamanlara kadar Sultan Süleyman Kanunnamesi olarak bilinen (Mehmed Arif (yay.), *Kanunname-i Âl-i Osman*, İstanbul 1329) ancak bugün, 1492-1501 yılları arasında düzenlendiği (İnalcık, *ayn. esr.* 137) anlaşılan kanunname, *kanun-ı kadim'e âdet-i kadime'ye* bağlı kaldığını gösteren pek çok hüküm bulunmaktadır. Krş. N. Beldiceanu (yay.), *Code de lois coutumières de Mehmed II. Kitab-ı Qavanin-i Örfiyye-i Osmanî*, Wiesbaden 1967, 16v, 38r, 40r, 41r, 57r, 61v.

10 I. Beldiceanu-Steinherr, «Fiscalité et formes de possession de terre arable dans l'Anatolie pré-ottomane», *JESHO*, XIX/3(1976), 233-313.

11 M.C. Şehabeddin Tekindağ, «Son Osmanlı-Karaman münasebetleri hakkında araştırmalar», *Tarih Dergisi*, XIII/17-18 (1963), 43-76; N. Beldiceanu,

Öte yandan bütün bunların yanında yabancı tesirleri de hesaba katmak gerekir. Daha doğrusu Türk ve İslâm devletlerinden gelen unsurlar yanında Bizans imparatorluğu ve Avrupa derebeyliğinin egemenlik alanına giren¹² bölgelerdeki sosyal ve ekonomik düzeni tayin eden örf ve âdetlere Osmanlı kanunnâmelerinde yer verildiği görülmektedir. Nitekim Vidin, Brançova ve Semendire Eflâklarına ait kanunlarda Sırp ve Bulgar dönemlerinin izlerine rastlanmaktadır¹³. Aynı şekilde Nvobordo ve Kratova maden ocaklarının işleyişine esas olan hükümlerin de Sırpçadan çevrildiği anlaşılmaktadır¹⁴. Sözü geçen kısımların fethettikleri ülkelerde halkın alışık olduğu vergi şekillerine uzun süre bağlı kalan Osmanlılar, yeri geldikçe yavaş yavaş bunları değiştirip daha geniş bölgeler için ortak bir vergi düzeni kurmak yolunu tercih etmişlerdir. Bunun dikkati çeken örneklerini Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da görmekteyiz. Çaldıran seferinden¹⁵ sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Osmanlılara bağlandığı zaman¹⁶ buralardaki eski kanunlar hiç değiştirilmeden hattâ eski başlıklarıyla birlikte olduğu gibi alınmıştır. Akkoyunlu hükümdarı

I. Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la province de Qaraman au XVIIe siècle», *JESHO*, XI/1(1968), 1-129; Aynı yazarlar, «Deux villes de l'Anatolie préottomane Devell et Qarahisar d'après des documents inédits», *Revue des Etudes Islamiques*, XXXIX/2(1971), 337-386.

12 Barkan, *Kanunlar* LXIX.

13 N. Beldiceanu, *Code*, 59r-60r. Krş. *Kanunname-i Âl-i Osman*, 63-64; N. Beldiceanu, «La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I» *Revue des Etudes Roumaines*, III-IV(1957), 111-129; Aynı yazar ve I. Beldiceanu-Steinherr, «Quatre actes de Mehmed II concernant les valaques des Balkans slaves» *Südost Forschungen*, XXIV(1965), 113-118; N. Beldiceanu, «Sur les valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane (1450-1550)», *Revue des Etudes Islamiques*, XXXIV(1966), 83-112.

14 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans, II Règlements miniers*, 1390-1512, Paris-La Haye 1964, 53-66.

15 M.C. Şehabeddin Tekindağ, «Yeni kaynak ve vesikaların ışığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi», *Tarih Dergisi*, XVII(1968), 49-78.

16 Doğu Anadolu'nun Osmanlılar tarafından fethi konusunda Hoca Sadeddin (*Tacü'ttevarih*, İstanbul 1279-1280, II, 300 vd.) ve Hammer (*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, çev. Mehmed Atâ, İstanbul 1329-1337, IV, 153-181)'de bilgi bulunmaktadır. Unlu tarihçi İdris-i Bitlisî'nin oğlu Ebu'l-fazl Mehmed Efendi'nin *Zeyl-i Heşt Behişt*'indeki bilgiler için bk. Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul 1969, 15-34. Bilindiği gibi bu fetihle Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bitlisî büyük bir rol oynamıştır.

Uzun Hasan Beyin¹⁷ koymuş olduğu kanunlar birçok bölgelerde «mukarrer» tutulmuştur¹⁸. Bunun yanında Memluk sultanı Kayıtbay¹⁹ ve Dulkadroğlu Alaüddeve²⁰ kanunlarının da bu hükümdarların idareleri altında bulunmuş olan yörelerde, olduğu gibi muhafaza edildiği bilinmektedir.

1518 tarihlerine doğru bile Diyarbekir eyaletine²¹ bağlı bulunan sancak ve nahiyelerin dokuzunda Hasan Padişah (Uzun Hasan) kanunları uygulanıyordu²². Mardin, Sincar, Berriyecik, Harput, Çemişgezek²³ sancaklarıyla Çüngüş ve Hisaran nahiyelerindeki kanunların

17 Doğu Anadolu'nun tarihinde önemli bir rol oynayan Akkoyunlular, Uzun Hasan zamanında büyük bir imparatorluk haline geldiler. Uzun Hasan; Azerbaycan, Arap ve İran Iraklarını, İran'ın büyük bir kısmını ele geçirmiş, devlet merkezini de Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımıştır. Bu konuda bkz. W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (çev. T. Biyıklıoğlu), Ankara 1948; R.M. Savory, «The struggle for supremacy in Persia after the death of Timur», *Der Islam*, 40(1963), 38-65; M.H. Yinanç «Akkoyunlular», *İA*, I, 251-270; V. Minorsky/M.C.S. Tekindağ, «Uzun Hasan», *İA*, sayı 136, 91-96; J.E. Woods, *The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire. A study in 15th/9th Turko-Iranian politics*, Minneapolis-Chicago, 1976.

18 Ö.L. Barkan, «Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait Kanunlar», *Tarih Vesikaları* (bundan sonra TV), I/2-3(1941), 91-106. 183-197; Barkan, *Kanunlar*, 145-170; N. Göyünç, *Mardin*, 157-161.

19 Barkan, *Kanunlar*, 200.

20 Barkan, *Kanunlar*, 191.

21 Bu tarihte Diyarbekir eyaleti Amid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapkir, Kığı ve Çemişgezek olmak üzere 12 livadan ibaretti. Bkz. N. Göyünç, *Mardin*, 35. Bu eyaletin idari teşkilatındaki daha sonraki değişimler için bkz. N. Göyünç, «Diyarbekir beylerbeyliğinin ilk idari taksimatı», *Tarih Dergisi*, 23(1969), 28-34; Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet*, İstanbul 1978. Ayrıca bkz. Hanmer, IV, 312-313.

22 Başbakanlık Arşivi TT 64. Bu, 1518(924) tarihinde düzenlenmiş, Diyarbekir eyaletine bağlı on iki hıvanın «köylerinin nüfus ve hasılatını ve timarlarının havi mufassal defter» dir. N. Göyünç (*Mardin*, 36), daha sonraki defter kayıtlarına dayanarak bunun yazıcısının Ali Çelebi olduğunu tesbit etmiştir. Defterin Amid'e ilgili bölümü için bkz. M. Mehdi İhan, *The 1518 Ottoman cadestral survey of the sancak of Amid*, Manchester 1977 (Basılmamış doktora tezi. Bu tezden faydalanmam; sağlayan Prof. Dr. Salih Özbaran'a teşekkür ederim).

23 Bugün Tunceli ilimize bağlı bir ilçe merkezi olan Çemişgezek, Tağar vadisinde kayalık bir arazi üzerinde, Yılandağı eteklerinde kurulmuştur. Savunmaya oldukça elverişli bir noktada bulunmasından ötürü 8'ten beri uygun bir yerleşme alanı olmuştur. Bizans imparatorluğu döneminde müstahkem ka-

ise «ber muceb-i kanun-ı Osmanî» üzere tertip edildikleri kaydedilmiştir. Ancak bu kanunlardaki bir takım hükümlerle Uzun Hasan kanunları olarak belirtilmiş olanlar arasında da önemli benzerlikler göze çarpmaktadır. Arapkir kanunnamesi (Defter-i yasaha-i livay-i Arabkir) ise «kanun-ı kadim an ümera-i hud» başlığını taşımaktadır. Bu sancakla ilgili kanunların kaynağının ne kadar çok gerilere gittiği böylece açıklanmış olmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi 1518 (924) tarihli tapu defterinde Çemişgezek livası²⁴ kanunnamesi «ber muceb-i kanun-ı Osmanî» başlığı altında takdim edilmektedir. 1526 tarihli icmal defterinde²⁵ Diyarbekir eyaletine ait bazı sancakların kanunnâmelerine yer verilmiş ancak Çemişgezek livası kanunnamesi yeniden buraya alınmamıştır. Ancak doğrudan doğruya bu sancağa ait olan 948 (1541) tarihli mufassal defterin başında bir «Kanunnâme-i vilâyet-i Çemişgezek» daha bulunmaktadır²⁶. Ömer Lütfi Barkan'ın yayımladığı Çe-

lelerden biriydi (bkz. E. Honigman, *Bizans devletinin doğu sınırı*, çev. F. Işıltan, İstanbul 1970, 67, 75). Jan Çimiskes'in adına ilave edilen Çemişgezek kelimesinin hiç bir Ermenice köküyle ilgili yoktur (Ed. Dulauren'in açıklaması için bkz. *Urfañ Mateos vakayinamesi*, çev. H. Andreasyan, Ankara 1962, 10). Çemişgezek, 1085 yılında, Harput merkez olmak üzere Egin, Arapkir, Hanzit (Genç-Palü) bölgesinde kurulan Çubukoğlu beyliğine bağlanmıştır (M.H. Yinanç, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944, 125). Sultan Alaeddin Keykubat'ın 1226 yılında Fırat boylarında Diyarbekir Artuklularına ait kalelerin fethine giriştiği sırada Çemişgezek te ele geçirildi (bkz. İbni Bibi, *Anadolu Selçukî devleti tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, Ankara 1941, 111-114; Osman Turan, *Selçukî zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, 348). Öte yandan Çaldıran savaşı sonuna kadar Çemişgezek'in Saltuklu hanedanından gelen bir alienin elinde kaldığı anlaşılmaktadır. Saltuklu devletinin Anadolu Selçukîlularının egemenliği altına girmesinden sonra (1202) Nasreddin Muhammed'in Melikşah adındaki oğlu Çemişgezek'e çekilerek orada bir beylik kurmuş, *Şerefname*'nin verdiği bilgiye göre 32 kale ve 16 nahiyeyi ele geçirmişti (Şeref Han b. Şemseddin Bitlisli, *Kitab-ı Şerefname*, yay. Vellamiof-Zernof St. Petersburg 1860, I, 162-165. Geniş bilgi için bkz. F. Sümer, «Saltuklular», *Selçukî Araştırmaları Dergisi*, III(1971), 391-433). XVI. yüzyılda Çemişgezek sancağında zemet sahipleri arasında Keykubad adını taşıyanlara rastlanmaktadır. Bkz. TT 213. *Mühimme Defteri*, I, 8/30.

24 TT 64, 757-759. Çemişgezek livası bu tarihte mirliya Hasan Beyin taarrufunda bulunuyordu.

25 TT 998, 163-175.

26 TT 213 (Defter-i mufassal-ı vilâyet-i Çemişgezek). Bu tarihte Çemişgezek sancakbeyi Mehmed Şah Bey idi.

mişgezek livası kanunnâmesi budur²⁷. Bu metnin, 1518 tarihli kanunnâmenin tekrarı olmadığı fakat yeni bir tahrir sonucunda düzenlenmiş ayrı bir kanunnâme olduğu anlaşılmaktadır. Her iki kanunnâme arasında bir takım benzerlikler olduğu gibi önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Burada her iki metin arasında bir karşılaştırma yapılması ve henüz yayımlanmamış olan 1518 tarihli Kanunnâmenin bu araştırmaya ilâve edilmesi yoluna gidilecektir.

Önce raiyyet rûsumu ile ilgili hususları inceleyelim. Bir çiftlik yer tutan reayanın eili akça çift resmi²⁸ ödemesi gerektiği konusuna her iki kanunnâmede de yer verilmektedir. Bu bakımdan her iki tahrir arasında geçen yirmi üç yıllık sürede çift resminin miktarında bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık 1541 tarihli kanunnâmede bir çiftlik yer tasarruf eden reayanın altı akça da ırgadiye²⁹ ödeyeceği belirtilmektedir ki böyle bir hüküm bir önceki kanunnâmede bulunmamaktadır. 1518 tarihli kanunnâmede resm-i ırgadiyeden söz edilmemesi her halde Çemişgezek livasında böyle bir verginin alınmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü bu çeşit bir verginin Diyarbekir eyâletinin çeşitli sancaklarında değişik miktarlarda alındığına dair hem Hasan Padişah kanunlarında hem de Osmanlı kanunlarında epeyce bilgi bulunmaktadır. Öte yandan yine 1541 tarihli kanunnâmede, yarım çiftlik bir yer işleyen reayanın yirmi beş akça çift resmi yanında altı akça da ırgadiye ödeyeceği hükmüne yer verilmektedir.

Çift resminin bağlantılarından bennak ve dönüm resminin de miktarı her iki kanunnâmede değişmemekte buna karşılık 1541 tarihli daha geniş açıklamalara yer verildiği görülmektedir. Bu açıklamada, «Vilâyet-i mezbûrenin ekseri kühistan olup yerleri tamam çifte ve nim çifte mütehammil olmayub ol asıl kuraya resmi çift tayin olunmayub resmi zemin yazılmışdır kaç dönüm zemin zi-

27 Barkan, *Kanunlar*, 188-191.

28 H. Inalcık, «Osmanlılarda raiyyet rûsumu», *Beiletten*, XXIII/92(1959), 577-586; Aynı yazar, «Çift resmi», *Encyclopédie de l'Islam*, III, 32-33.

29 1540 tarihli Diyarbekir vilâyeti kanunnamesinde (Barkan, *Kanunlar*, 132) «Ve bir haneye üç gün ırgadiye bağlanmıştır ve her gün ikişer akça takdir olunmuştur ki her haneye altı akça olur» denilmektedir. Bu vergiye özellikle Hasan Padişah kanunlarında rastlanmaktadır (Barkan, *Kanunlar*, 148, 149, 150, 155, 167).

raat ederlerse iki dönüme bir akça resmi zemin virüb ve ziraat etmeyen ve yahut resmi zemini resmi bennakinden eksik olan ve çifti ve ziraati olmayub müzevvec olanlardan dahi on ikişer akça resmi bennak... vireler»³⁰ denilmektedir. Bundan açıkça anlaşıldığına göre Çemişgezek eyâletine bağlı olan köylerin çoğu dağlık (Kühistan) olduğu için bütün yahut yarım çiftlik halinde tasarrufa elverişli bulunmamakta bu bakımdan toprak daha küçük parçalar halinde işlenmektedir. Bunun için toprağın her dönümüne ikişer akça zemin resmi alınması uygun görülmektedir. Öte yandan tarıma uğraşmayan veya bennakten daha az bir yer tasarruf eden evli reaya da on iki akça bennak resmi ödemek zorundadır. Bu gibilerin ayrıca altışar akça da ırgadiye resmi verecekleri belirtilmektedir. Oysa 1518 tarihli kanunnâmede bu gibi tafsilata yer verilmemekte yalnız, «anların kim çifti olmaya veya her kande tekrar müzevvec olanlardan dahi on ikişer akça resmi bennak alalar ve bunlardan ziraat eder kimesne olsa ziraatine göre hesap edüb her iki dönümüne bir akça alalar...» denilmektedir. Gayrimüslimlerden resm-i çift, resm-i bennak ve resm-i mücerred alınmayacağı, «her harağtuzar kâfir başına yirmi beşer akça ispençe»³¹ alınacağı hususunda da bir değişiklik yoktur. Ancak 1541 tarihli kanunnâmede «müzevveclerinden altışar akça resm-i ırgadiye» alınacağı³² belirtildiği halde bir önceki kanunnâmede evli hıristiyanların ödeyeceği ırgadiye resmi konusunda herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Raiyyet rûsumu başlığı altında toplanabilecek bu vergileri, her iki kanunnâmeye göre aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz.

Vergi	Müslüman		Hıristiyan	
	1518	1541	1518	1541
Çift resmi	50	50	—	—
Nim çift	?	25	—	—
Irgadiye				

30 Barkan, *Kanunlar*, 188.

31 Ispençe için bkz. H. Inalcık, «Raiyyet rûsumu», 607; Dusanka Boyanic-Lukac, «De la nature et de l'origine de l'ispence», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, XLVIII, 9-30.

32 Barkan, *Kanunlar*, 189.

a) Bir çiftten	—	6	—	—
b) Yarım çiftten	—	6	—	—
c) Bennakten	—	6	—	—
d) Evli hıristiyan	—	—	—	6
Dönüm (zemin) resmi	1	1	—	—
Bennak resmi	12	12	—	—
Caba bennak	6	?	—	—
Mücerred (bekâr)	?	6	—	—
İспенçe	—	—	25	25

Bu tabloda görüldüğü gibi raiyyet rüsumunun miktarları arasında her iki kanunnâmede dolayısıyla her iki tarihte fark bulunmamaktadır. Buna karşılık bazı vergiler konusunda boşluklar bulunmaktadır. Bunların her iki tarihte de mevcut olup olmadığı hususunda tereddütler doğmaktadır. Nitekim 1518 tarihli kanunnâmede «nim çift» ile ilgili bir açıklama olmadığı gibi ırğadiye konusunda da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Caba bennak terimi, 1518 tarihli kanunnâmede geçmekte hattâ caba bennaklerin ödeyeceği vergi miktarı da belirtilmektedir. Buna karşılık 1541 tarihli kanunnâmede caba bennaklerle ilgili hükümlere yer verilmemektedir. Benzer bir durum mücerredler (bekârlar) için söz konusudur. Nitekim 1541 tarihli kanunnâmede «mücerred olub kisb ü kâra kâdir olanlardan ki baliğ olmuş ola altışar resmi mücerred alınub resmi ırğadiye alınmaya»³³ denilmektedir. Bütün bu boşluklara rağmen Çemişgezek sancağının vergi düzeninin kısa sürede pek değişmediğine bakılırsa caba bennak; mücerred vb. vergilerin her iki tarihte de var olduğu sonucuna varılabilir. Kaldı ki 1518 ve 1526 tarihli defterlerde de mücerredlerin yazılmış olması bunların daha önce de vergiye tabi olduklarını göstermektedir.

Tarım ürünleri üzerinden alınan öşürün³⁴ miktarında ufak tefek değişiklikler göze çarpmaktadır. 1518 tarihinde bu miktarın müslüman ve hıristiyan ayırt edilmeksizin beşte bir oranında (humus)

33 Barkan, *Kanunlar*, 188-189.

34 Öşür için bkz. Ö.L. Barkan, «Öşür», *IA*, IX, 485-488; L. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler*, İstanbul 1964, 51-66.

olduğu anlaşılmaktadır. Oysa 1541 tarihli kanunnâmede bunun istisnalarının bulunduğu yazılmaktadır. Yolculara karşı çeşitli hizmetlerle mükellef tutuldukları için olacak, yol üzerinde bulunan bazı köylerde bu öşürün altında bir yahut sekizde bir olarak alındığı tespit edilmiş bulunmaktadır³⁵. Buna karşılık «müslümanların penbelerinden ve bağlarından ve meyvelerinden yedide bir alınub... kefereden geru hums üzre» alınacağı hükmüne 1541 tarihli kanunnâmede yer verilmemiştir³⁶.

Üzerinde durulması gereken bir nokta da Çemişgezek livasında «emr-i hümayunla ref» olunan ve «Ekrad âdeti» başlığı altında toplanan bir takım vergilerin 1518 değil fakat 1541 tarihli kanunnâmede zikredilmiş olmasıdır. Kanunnâmede bu hususta şöyle denilmektedir³⁷: «Ve şimdiye değin vilâyeti mezbûrda alınan Ekrad âdeti ki tabhir ve şahnegi ve naibcek ve hızccek diyu sâyir (tarikle) alınan zulümler külliye emr-i hümayunla ref' olunmuşdur (külliye ile defter-i atikde merfu olmağın yine ol vech üzre ibka olunub) hemen defter-i cedide kaydolunan hukuk-ı şer'iye ve rüsum-ı örfiye her ne ise virüb hilaf-ı defter bir akça ve bir habbe alınmaya».

Bu ifadeden anlaşıldığına göre Doğu Anadolu'nun fethinden sonra kanun-ı Osmanîye uygun olmayan ve halk için birer «zulüm» unsuru olan vergiler kaldırılmış, bunların yerine şer'i ve örfi vergiler konmuştur. Ne var ki yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu tür vergilerin Çemişgezek livasında kaldırıldığını gösteren kayıtlar gerek 1518 tarihli kanunnâmede gerekse 1526 tarihli tapu defterinde bulunmamaktadır. O halde 1518 tarihli kanunnâmede yer almayan

35 Barkan, *Kanunlar*, 189 «Ve ziraatlerinden eger müslüman ve ger keferedir humus üzre alılar Meğer şol karye ki yol üzerinde olub defterde *altıda bir ve yahud sekizde bir yazılıb tasrih olunmuş ola Anlardan defter mucebince alınub ziyade alınmaya*». Bunun dışında diğer bazı tarım ürünlerinden alınan vergilerin müslümanlardan yedide bir, gayrimüslimlerden (kefereden) humus oranında alındığı anlaşılmaktadır (*TT* 64, 757-759). Öte yandan 1518 tarihli Mardin sancağı kanunnamesinde de resm-i çift 50, bennak 12, caba bennak 6, harağgüzar keferedenalınan İспенçe de 25 akça olarak tespit edilmiştir. Her iki kanunnamenin bu hususlarla ilgili ifadeleri hemen hemen aynıdır (bkz. Göyünç, *Mardin*, 157-161).

36 Barkan, *Kanunlar*, 189.

37 Barkan, *Kanunlar*, 189.

ve «Ekrađ âdeti»nin Çemişgezek'te kaldırıldığını belirten bir kayıt, neden 1541 tarihli kanunnâmeye konulmuş olsun? Bu sorunun karşılığını yalnız Çemişgezek livası açısından değil Diyarbekir eyâletinin bütününe göz önüne alarak düşünmek gerekir. Çünkü bu eyâletin diğer sancaklarında yürürlükte bırakılan Hasan Padişah kanunları gereğince naibcek (naiblik)³⁸, şahnegi (şahnelik)³⁹ gibi vergiler, 1518 tarihinde bile çeşitli yerlerde reyadan alınmaktaydı. Ancak her bölge için ayrı ayrı düzenlenmiş olan ve bazan köylerdeki özel durumları bile teferruatlı olarak yansıtan Hasan Padişah kanunları 1540 yılına doğru yerlerini tek ve genel bir kanunnâmeyle bırakmaya başlamıştı. Böylece ortaya çıkan Diyarbekir kanunnâmesinde⁴⁰, Uzun Hasan kanunlarındaki teferruat hafif edilerek genel esaslar tespit edilmiş ve tipik Osmanlı kanunlarına yaklaşılmıştır⁴¹. Bu bakımdan XVI. yüzyılın ortalarına doğru Hasan Padişah kanunlarındaki vergilerin yerlerini Osmanlı kanunnâmelerinin koyduğu vergiler almaya başlamıştı. O halde Doğu Anadolu ile ilgili kanunnâmelerde bir bütünlüğün sağlanmaya çalışıldığı, Hasan Padişah kanunlarından Sultan Süleyman kanunlarına geçiş sürecinin tamamlandığı bir sırada, Çemişgezek'in de durumu yeniden gözden geçirilmiş ve daha önce reyadan alınan bir takım vergilerin kaldırıldığı tekrar edilmiştir. Çünkü görüldüğü gibi «Ekrađ âdeti» Çemişgezek'te 1541 yılından çok önce, buranın Osmanlı idaresine girmesinden hemen sonra kaldırılmış olmalıdır. Çemişgezek'in Osmanlı idaresine girmesinden önceki vergi durumunu yansıtacak kanunnâmesi elimizde olmadığı için «Ekrađ âdeti» diye adlandırılan vergilerin ne miktarda alındığını ortaya koymak imkânsızdır⁴².

38 Barkan, *Kanunlar* (Diyarbekir), 145 : «Ve nayibçelik ve valicelik her çift başına dörder kile-i Âmid galle alınur imiş». Krg. *ayn. esr.*, 149-151 (Ergani.)

39 Barkan, *Kanunlar*, (Ergani), 149 : «Ve resm-i şahnegi deyü otuz iki kile behre alınan yerden bir kile dahi şahnegi alınur imiş». Krg. *ayn. esr.*, 155 (Urfa), 160, 162 (Mardin).

40 Barkan, *TV*, 92-93.

41 Barkan, *Kanunlar*, 130-139.

42 Barkan, *Kanunlar*, 190. «Ekrađ zulmünden nice reaya perakende olub haric vilayete gidüp hâliya Osman kanunu olduğun istima eyledüklerinde girü yerlerine gelüp» denildiğine göre, bu yörede Osmanlı öncesi vergi düzeninin bir hayli ağır olduğu anlaşılmaktadır. Hatta «defterde mukayyet olan aşiretlerden dahi sabıkda zulümden perakende» olduklarına işaret edilmektedir.

Öte yandan *bac*⁴³ hususunun «kadim kanunları üzere mukarrer» kılındığı görülmektedir. Bu kayıt, Çemişgezek'in Osmanlı öncesi ticari ve ekonomik faaliyetlerine de ışık tutmaktadır. Buna göre, ipek yükünden üç eşrefi⁴⁴ *bac* alınmaktaydı ki bunun karşılığı, bir eşrefi altın elli akça hesap edilmek suretiyle yüz elli Osmanlı akçasıdır. Buna ek olarak on iki akça da *noktabaşı*⁴⁵ alındığı yazılmaktadır. Şehiriinin getirdiği ve sattığı keten yükünden yirmi beş akça *bac* alınmaktadır. Başkalarının getirip geçirdiği keten yükünden yine yirmi beş akça *bac* alınmakta, şehirde satılması halinde ise her yüküne beşer eşrefi alınması gerekmektedir. Bütün bu teferruat yalnız 1518 tarihli kanunnâmede bulunmakta, 1541 tarihli kanunnâmede ise sadece «keten yükü ubur etse yüküne yirmi beş akça alınur»⁴⁶,

43 *Bac* için bkz. Köprülü, *Encyclopédie de l'Islam*, I, 884-886. Bilindiği gibi *bac*, bir bölgeden diğer bölgeye götürülen, şehirlerde ve pazar yerlerinde satılan mallardan alınan bir vergidir. Krg., H. İnalcık-R. Anhegger, *Kanunnâme-i Sultânî der mâceb-i örf-i Osmânî*, Ankara 1956, 59; *Kanunnâme-i Âl-i Osmân* (yay. Arif), 21-23; Bistra A. Cvetkova, *Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, Paris 1970. Çemişgezek ana yollar üzerinde bulunmadığı için (bkz. M.K. Özergin, *Anadolu Selçukluları çağında Anadolu yolları*, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne sunulmuş (1959) doktora tezi 103, tablo V. Basılmamış olan bu araştırmadan faydalanmam: Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'a borçluyum) buraya dışardan getirilen mallar sınırlıydı. Oysa bu tarihlerde Güney Doğu Anadolu'daki kervan yollarının daha canlı olduğu anlaşılmaktadır (bkz. N. Göyünç, «XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu», *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (yay. O. Okyar), Ankara 1975, 86-87. Çemişgezek'in Osmanlı dönemindeki yol durumu için ayrıca bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, III.

44 Yavuz adına önce Mısır'da basılan altın para. Daha sonra basılan altın sikkelere de bu ad verilmiştir. (Bkz. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, 234, 240). 1518 tarihli Ruha (Urfa) kanunnâmesinden anlaşıldığına göre (Barkan, *Kanunlar*, 156) Doğu Anadolu'da Kayıtbegi Eşrefi adı verilen altın para da tedavülde bulunuyordu. Bu altının beheri 50 Osmanlı akçasına rayic idi (bkz. İ. Artuk, C. Artuk, *İslami Sikkeler Katalogu*, İstanbul 1971-1974, 504).

45 Noktabaşı, 1518 ve 1540 tarihli Mardin sancağı kanunnâmelerinde (Göyünç, *Mardin*, 158, 170) «rehdarlık» olarak tarif edilmektedir. Ergani kanunnâmesinde (Barkan, *Kanunlar*, 154) noktabaşı için canlı hayvanlardan da vergi alındığı kaydedilmiştir. Çermik, Siverek, Kemah hivalarında da (Barkan, *Kanunlar*, 168, 171, 185) böyle bir verginin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yol emniyet ve muhafızlığına karşı alınan bir vergi olduğu anlaşılmaktadır (bkz. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda derbend teşkilatı*, İstanbul 1967, 14).

46 Barkan, *Kanunlar*, 191.

denilmektedir. Bez ve penbe (pamuk) yüklerinden resimlerde de bir değişiklik yoktur. Bez yükünden on sekiz, penbe yükünden ise on iki akça alınacağı belirtilmektedir. Satılması halinde, 1518 tarihli kanunnâmeye göre, yirmide bir akça daha alınması gerekmektedir. Bunun gibi transit geçen sabun yükünden altı, satılması halinde yirmide bir oranında vergi alınmaktadır. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Ancak kolaylık olması bakımından her iki kanunnâmeye göre Çemişgezek'ten geçen ve Çemişgezek'te satılan ticarî mallardan alınan resimleri topluca belirtmeye çalışacağız.

Cinsi	Ölçek	Vergi	1518	1541
İpek (harir)	yük	bac	3 egrefi-	150 akça
			150 akça	
Keten	yük	bac	noktası	12 »
			25 »	25 »
			şehirde satılsa	5 egrefi
Bez	yük	bac	18 akça	18 akça
			şehirde satılsa	1 20 akça
Penbe (pamuk)	yük	bac	12 akça	12 akça
			şehirde satılsa	1 20 akça
Sabun	yük	bac	6 akça	6 akça
			şehirde satılsa	1 20 akça
Nal	yük	bac	1 inçin (?)	1 geyim
			şehirde satılsa	1 20 akça
Üzüm	yük	bac-tamga ⁴⁷	1 20 akça	1 20 akça
Demir ⁴⁸	yük	bac-tamga	1 20 akça	belirtilmemiş.

47 Tamga için bkz. W. Hinz, «Ortaçağ Yakın Şarkına ait vergi kitabeleri (çev. F. Işıltan), 778; Mantran, *Istanbul* 315:

48 1518 tarihli kanunnamede: «Ve demir dahi üzüm yükü düsturu üzre imiş».

At, katır	1 baş	tamga	1 şahruki ⁴⁹	—
Sığır	1 baş	tamga	6 akça	—
Eşek	1 baş	tamga	4 akça	—
Rimel	yük (?)	tamga	1 20 akça	—
Hınna (kına)	yük (?)	tamga	1 20 akça	—
Koyun, keçi	1 baş keşişe	tamga	6 Tebrizi akça ⁵⁰	—
Hububat	32 kileden		1 kile ⁵¹	aynı

Öte yandan diğer bazı vergiler açısından da her iki kanunnâme arasında ufak tefek farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim 1518 tarihli kanunnâmede evlenme resmi (resm-i arusiye)⁵² açıklandığı halde daha sonraki kanunnâmede bundan söz edilmemektedir. Baldan (asel) öşür alındığı ve bunun değişmediği görülmektedir. Keza ağnam⁵³ vergisinde de bir değişiklik yoktur ve iki koyuna bir akça alınmaktadır. Ancak 1541'de «âdet-i ağnam miri için» kaydolunmuştur⁵⁴. Yaylak resmi olarak, hayvanı (çeharpa) olan her haneden bir nögi⁵⁵ yağ alınacağı hükmü her iki kanunnâmede de değişmemekte-

49 Şahrüh adına basılan para olmalıdır (krş. İ. Artuk, C. Artuk, *ayn. esr.*, II, 872). Bir Şahrüki akça, altı Osmanlı akçasına eşittir (Krş. Barkan, *Kanunlar*, 146, 148, 150, 151, 159, 169, 170, 179).

50 1518 tarihli kanunnamede göre (aş. bkz.), bir Tebrizi akça iki Osmanlı akçasına eşitti.

51 Amid (Diyarbakir) ve Çermik kilesinin, İstanbul kilesinin yarısı olduğu anlaşılmaktadır (Barkan, *TV*, 103, 194). Bir İstanbul kilesi 20 okka yani 25,656 kg.'a eşitti (W. Hinz, *Islamische Masse und gewichte umgerechnet ins metrische system*, Leiden 1955, 41-42). Çemişgezek kilesinin ise çeyrek İstanbul kilesine eşit olduğu ancak defterde İstanbul kilesi yazıldığı ifade edilmektedir: «Ve vilayet-i mezburda istimal olunan kilenin dört kilesi bir İstanbul kilesi olup defterde İstanbul kilesi yazılıb...» (Barkan, *Kanunlar*, 189).

52 Krş. Barkan, *Kanunlar* (Fatih), 393; *Kanunname-i Âl-i Osman* (yay. Arif), 38; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers Sultans*, II, 302.

53 Bu konu için bkz. C. Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğunda aşiretleri içinden teşebbüsü* (1691-1696), İstanbul 1963, 23.

54 Barkan, *Kanunlar*, 190.

55 1 nögi veya nevgi (krş. Göyünc, *Mardin*, 160) 200 dirheme yani 641,4 grama eşitti (W. Hinz, *Islamische Masse*, 24). Doğu Anadolu'ya ait bir çok kanunnamede bu ölçünün adı geçmektedir (krş. Barkan, *Kanunlar*, 492; İsmet Miroğlu, *XVI. yüzyılda Bayburt sancağı*, İstanbul 1975, 162).

dir. Ancak 1541 tarihli kanunnâmede yaylak resmi konusunda daha başka hususlara da yer verilmiştir. Buna göre yaylak resmi olarak, üç yüz koyuna bir koyun veya bunun değeri olan otuz iki akça alınmaktadır. Daha önceki kanunnâmede bu hususta bir açıklık yoktur. Keza yaylak resmiyle aynı miktarda olan kışlak resmi konusunda da ilk kanunnâmede bilgi bulunmamaktadır. Destbani⁵⁶ adı altında alınan zarar ziyan vergisinde de bir değişiklik yoktur. Buna göre, tarlaya at ve sığır girip zarar vermesi halinde «her at ve sığır başına beşer akça *cerime*» alınması ve ekin sahibinin ziyanının tazmin edilmesi zorunluydu.

Sonuç olarak denebilir ki Doğu Anadolu'nun Osmanlı idaresine geçmesinden sonra Diyarbekir eyâletinin çeşitli sancaklarında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan kanunları ufak tefek değişikliklerle yürürlükte bırakılmış ancak eyâletin Çemişgezek ve diğer birkaç bölgesinde de Osmanlı kanunlarının uygulanması yoluna gidilmiştir. Bununla birlikte kanun-ı Osmanî adı altında yürürlüğe konulan Çemişgezek livası kanunnâmesinde yer alan hükümlerin bir kısmında da Osmanlı öncesinin tesirlerini görmek mümkündür. Bu tesir, hem vergilerle ilgili terimlerde kendini göstermekte hem de para birimlerinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Osmanlı kanun koyucusunun, çeşitli vergilerin hem eski para birimleriyle tahsil edildiğini belirtmesi hem de bu paraların Osmanlı akçasına göre karşılıklarını göstermesi üzerinde durulması gereken bir konudur. Daha sonra yani 1541 yılında yapılan kanunnâmede ise vergilerin para olarak karşılıklarının tamamen akçaya göre verilmesi de ayrıca dikkati çekmektedir. Öte yandan sancağın, iki tahrir arasında geçen kısa bir süre içinde vergi düzeninde köklü bir değişiklik olduğu ileri sürülemez. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bir çok vergilerin miktarında değişiklik yoktur. Gerçi bazı vergiler 1541 tarihli kanunnâmede belirtilmemiştir; fakat öyle anlaşılıyor ki bunlar da bir önceki kanunnâmeye uygun olarak toplanıyordu. Çünkü, «sayir ceraim ve bad-i hava»nın «kanun-ı Osmanî üzere» yazıldığı, «bad-i hava ve cürüm ve cinayet hususlarında kanun-ı Osmanîye müraaat» olunması gerektiği üzerinde durulmaktadır⁵⁷.

56 Barkan, *Kanunlar*, 190-191.

57 Barkan, *Kanunlar*, 191.

İki tahrir arasında ortaya çıkan önemli değişiklikler, daha geniş olan 1541 tarihli kanunnâmede açıklanmıştır. «Nefs-i Çemişgezek'den ayrı ribatlardan⁵⁸ tamga»nın ref olunmasını bu değişiklikler arasında sayabiliriz. Ribatların, yolların güvenliğini sağlamak ve kervanları barındırmak gibi hizmetlerine karşılık tamga vergisinden muaf tutuldukları akla gelmektedir. Yukarıda görüldüğü gibi aynı tarihlerde yol üzerinde bulunan köylere de bir takım kolaylıklar sağlanmış ve bunların ödedikleri öşür, diğer yerlere göre daha düşük tutulmuştu. Bütün bunları, iç ticaretin canlanmasını ve yolculuğun güvenlik içinde yapılmasını hedef alan tedbirler olarak değerlendirebiliriz. Bir başka değişiklik, Çemişgezek livasının eski sancakbeyi Pir Hüseyin'in⁵⁹ ağa ve nökerleriyle⁶⁰ ilgili kayıtlarda

58 Ribat için bkz. Köprülü, «Ribat», *Vakıflar Dergisi*, II(1942), 267-278; O. Aslanapa, «Ribat», *IA*, IX, 737-738.

59 Pir Hüseyin Bey, Osmanlılarla Safevîler arasında 1516 yılında Koçhisar yakınlarındaki Dede Kargın sahrasında yapılan savaşta hazır bulunmuş tur (Göyünç, *Mardın*, 27). Bu zat, 1520 yıllarında Çemişgezek sancak beyi olarak görülmektedir (bkz. O.L. Barkan, «H. 933-934 (M. 1527-1528) mali yılına ait bir bütçe örneği», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4(1953-54), 308; krs. Göyünç, «Diyarbekir beylerbeyliğinin...», 27).

60 1540 tarihli Erzurum vilayeti kanunnamesinde (Barkan, *Kanunlar*, 65), «Ve lafzı nöker ve nöker zade dımeç sipahi ve sipahi zade dımeç olur Şarklu arasında» denilmekle böylece nöker'in sipahi, nökerzade'nin ise sipahizade karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. A. Caferoğlu («Türki tarihinde nöker ve nöker-zâdeler müessesesi», *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, 253). bu konuda şöyle demektedir: «Doğu eyaletlerimize mahsus askerî bir sınıf olub sipahi ve sipahizadelere tamamiyle müsavi hukuka malik ve onlarla aynı muameleye tabî idiler». Ancak Arnavutluk tapu defterinde de görüldüğü gibi (İnalçık, *Arvanid*, 6,75) nöker, sipahinin maiyetinde, yardımcı asker olarak görülmektedir. Çemişgezek livası kanunnamesinde (Balkan, *Kanunlar*, 191) «ol asıl defter-i cedide nöker yazılanların kendülerinden ve sulbi oğullarından oturdukları yerde sipahileri baş akçası talep itmeyeler ve avarız-ı divaniye dahi tekiif olunmaya» denildiğine göre, nöker ve nökerzadeler, sipahiye bağlı idiler. Bu kanunnamenin düzenlendiği tarihte Çemişgezek içinde 3 nöker yazılmıştı (*TT* 213, 30). II. Selim (1566-1574) dönemi tahrirlerinde bile Doğu Anadoluyla ilgili defterlerde nöker ve nökerzadelerin yazıldığı görülmektedir. Nitekim 1568(976) tarihli Arapkir livası mufassal defterinde bu sancağa bağlı Sergavil (Sergevil) köyünde 5 nefer nöker ve nökerzade olarak yazılmıştır (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *Defter-i mufassal-ı İiva-i Arapkir*, no. 127, 74a). Aynı köyde 1 nefer de sipa-

görülmektedir. Bundan anlaşıldığına göre, yeni deftere dahi nöker olarak kaydedilen bu kimseler, baş akçası ile avarız-ı divanîyeden muaf tutulmuş ve ellerine defter sureti verilmiştir.

E K L E R

L 1518 (924) *Tarihli Çemişgezek livâsı kânunnâmesi*⁶¹

Defter-i yasahay-i livâ-i Çemişgezek

Tafsil-i kânunnâme-i livâ-i mezbûre ber müceb-i kanûn-ı Osmânî

Evvel kurada vâki' olan reâyâ ki müslümânlardurlar anın kim çifti ola

her çift başına resm-i çift deyu ellişer akçaların alalar ve anların kim çifti

olmaya veya her hânedede tekrâr müzevvec ola anlardan dahi on ikişer akça resm-i

bennak alalar Ve bunlardan zirâat eder kimesne olsa zirâatine göre hesâb

edüb her iki dönümüne bir akça alalar ve anlar kim kaydolalar atalarına hizmet

eder olmayub alâ hâzihî kendü kârlarında olalar anların gibi den aitışar akça

resm-i caba bennak alalar Ve keferede tâifesinden resm-i çift ve resm-i bennak ve resm-i mücerred

alınmayub her harâc-gûzar nefer başına yirmibeşer akça ispençe alalar Bu zikr olan

hususların alınmalarının mevsimi evvel bahar evâil-i marttadır andan mukaddem

hızade yazılmış olması, her iki terimin aynı anlama gelmediğini göstermektedir. Bu terim için ayrıca bkz. B. Spuler, *Iran Moğolları* (çev. C. Köprülü), Ankara 1957, 300, 435.

61 TT 64, 755.

almayalar Ve zirâatlerinden eger müslümân ve ger keferedir hums üzre alalar

Amma müslümânların penbelerinden ve bağlarından ve meyvelerinden yedide bir alınub

ve bu zikr olanlar kefereden geru hums üzre alalar ve resm-i arûsiye her

arûsiyeden altmış akça alalar ve tul avretten otuz akça alalar kızoğlan

olandan her ne yerde nikâh olur ise ola atası ne yerde ra'iyet kaydolmuş ise

anda alına ve tul avret her ne yerde nikâh olsa anda alına Ve resm-i asel hâsil olan

baldan öşür üzre alalar Ve âdet-i ağnâm her iki koyuna bir akça alalar Ve resm-i

yaylak her yaylakçı olan kimesnelere ki çeharпасı olan her hânededen bir nügi

yağ alalar ki iki yüz dirhem ola Ve cerâim-i hayvânat için dahi ya at

veya sığır ekine girüp ziyânlık eylese her sığır veya at başına beşer akça cürmün alalar

Ve ekin sâhibinin ziyânlığın dahi ödiyeler Ve beşer ağaç dahi uralar

her hânededen maktû' akça almayalar Ve resm-i âsiyâb her âsiyâbdan ayda beşer akça

resm alalar ki yıllığı altmış akça olur

Ve bac husûsu dahi kadîm kânunları üzre mukarrer kılınub zikr olunur

Harîr yükü ubûr etse her yükünden üç eşrefi bac alınır imiş ellişer

akçadan yüz elli Osmânî akça olur ve on iki akça noktabaşı deyu

alurlar imiş Ve keten yükü eger şehürlü getirse eger bu yerde satırsa

ve ger gayri yere iletse yirmi beşer akça bac alınur imiş Ve eger âhar kimesneler

getürüb ubûr etse her yüküne yirmi beşer akça alurlar imiş Ve bunda satılsa

her yüküne beşer eşrefi alurlar imiş Ve bez yükünden ki gelüb ubûr etse her yüküne

on sekiz akça alurlar imiş Ve ger bunda satılsa yirmide bir alurlar imiş

Ve penbe yükü ubur etse her yüküne on iki akça alurlar imiş. Ve eger satılsa

yirmide bir alurlar imiş Ve sabun satılsa geru yirmide amma ubur eylese her yüküne

altı akça alurlar imiş Ve koyun ve keçi boğazıansa her başa altı Tebrizî akça

alnır imiş ki iki Osmânî olur Arasçaya gelen otuz iki kileden bir kile alnur imiş

Ve nal yükü ubûr eylese bir inçin(?) alnur imiş Ve eger satılsa yirmide bir alurlar imiş

Ve üzüm yükünden gerek satılsa ve gerek gayri yere gitse yirmide bir alnur imiş

Ve demir dahi üzüm yükü düsturu üzre imiş Ve at ve katır satılsa

her başa bir Şahrükî alurlar imiş Ve sığırdan altı akça ve eşekden dört akça alnur imiş

Ve rimel ve hunna satılsa dahi yirmide bir alurlar imiş Bunlar külliyyen ber-karâr-ı sâbık mukarrer kılındı.

II. 1526 Tarihli icmal defteri özeti⁶²

Cem'an liva-i Çemişgezek

Mirlivâ	: 1
Kadı	: 1
Nefs ⁶³	: 1

62 TT 998, 175.

63 Bkz. Göyünç, *Mardin*, 56.

Cami	: 1
Medrese	: 1

Debbağhane ve boyahane ve meyhane : bab 6

Kura ve mezari	: 341
Kura	: 339
Mezari	: 2
Neferan	: 7880

Minha _____

Hane-i avarız neferan : 75

Hatip : 1

Muaf : 62

Eimme ve müezzîn : 8

Sipahizade : 1

Pirifanî ve ağma : 3

Elbaki _____

Hane-i avarız maa mücerreden neferan : 7805

Hane : 6633

İslâmiye : 6284

Aramine⁶⁴ : 346

Mücerred : 1172

İslâmiye : 1071

Aramine : 101

Hasıl _____

Maa vakf 1 260 409

Minha _____

64 Bu terim Ermeniler anlamına gelmekle birlikte Süryani, Yahudi vb. cemaatların bu başlık altında toplandığı görülmektedir (bkz. N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, 26, 33, 35. krs. Mehdi İhan, *The 1518 Ottoman cadastral survey...*, 26.

Hisse-i divânî⁶⁵ 1 253 657
 Tetümme der tasarruf-ı mirliya
 Hisse-i malikâne vakf-ı cami ve zaviye⁶⁶ 6752.

III. 1526 Tarihli Arabkir livası kanunnâmesi⁶⁷.

Kânûn-ı nâhiye-i livâ-i Arabkir tâbi-i vilâyet-i Diyarbekir
 Der beyân-ı tamgavât

Ve bac husûsu dahi ipek yükünden her yük başına
 ikişer şahî eşrefî alınur imiş ki kıymetde kırk
 akçadan seksan Osmânî akçası olurmuş Ve
 keten yükünden yirmişer akça bac alınurmuş
 Ve sabun ve pelid yükünden geçüb gitse her
 yükünden üçer Osmân akçası alınurmuş Eger
 satılsa yüzde beş akça alınurmuş

65 Genellikle Doğu eyaletlerinde, Suriye hattâ Karaman'da rastlanan bir divânî (devlet), diğeri malikâne (vakıf yahut şahıslar) olmak üzere iki baştan tasarruf biçimi Çemişgezek livasında da uygulanmakta ve buradaki malikânelerin vakıflara bağlandığı anlaşılmaktadır. Malikâne-divânî sistemi için bkz. O.L. Barkan, «Türk-İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı imparatorluğunda aldığı şekiller. Malikâne-divânî sistemi», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II(1939), 119-184.

66 Vakıf gelirlerinin (malikâne hisseleri) bu tarihte Çemişgezek içinde ve çevresinde bulunan yapılara tahsis edildiği görülmektedir. 1526 tarihli tapu defterinden anlaşıldığına göre (TT 998, 163-175) Çemişgezek ve çevresinde şu yapılar bulunuyordu : Çemişgezek'te Süleyman Bey medresesi, bir cami, Şeyh Hüsamettin Ali zaviyesi, Ulukale nahiyesinde Üskübi zaviyesi, Pertek nahiyesinde Halid Bey zaviyesi, Çatalkale nahiyesinde Köşler zaviyesi ve Mazgirt nahiyesinde Şeyh Çoban zaviyesi. Bu konuda ayrıca bkz. Metin Sözen, «Çemişgezek'te Türk eserleri ve Yelmaniye camisi», *Sanat Tarihi Yılığ*, IV(1978), 29-47. Çevredeki tarihî eser ve buluntular için bkz. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, *Keban Projesi Çalışmaları*, 1968-1973.

67 1526 tarihli tapu defterinde (TT 998, 92) bulunan bu kanunnamede, «kanun-ı kadîm»in yürürlükte olduğu doğrulanmakta ve reayanın durumunun daha taferruath olarak orada yazıldığı belirtilmektedir. Bir çok yönlerden, 1518 tarihli Çemişgezek livası kanunnamesiyle benzerlikleri bulunduğu için buraya alınması uygun görüldü.

Der beyân-ı ahvâl-i reâyâ-i livâ-i m(ezbûre)
 Galletleri hums üzre ve penbeleri sūdüs
 üzre ve meyveleri sübu' üzre ve
 bostânları öşür üzre kaydolunub ve şehrin
 eger İslâmiyesi ve eger keferesidir müteehhil
 olan İslâmiye on iki akça resm-i
 bennâk ve mücerred-i İslâmiye altışar akça
 kaydolunub ve keferelerinin her harâc-
 güzârlarına yirmibeşer akça ispençe kaydolunub
 amma şehirü olandan ırgadiye
 bağlanmadı Alınmaya Ve sâir ahvâlleri
 kânunnâme-i küllide kaydolunmuşdur.

